

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ГАЛУЗЯХ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам державного регулювання галузей обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: економічна політика, владні інституції, обробна промисловість, Російська імперія, українські губернії.

В основі економічної політики царського уряду було прагнення забезпечити промисловість ринками для збуту товарів при одночасному і всебічному захисті інтересів вітчизняних підприємців. Цьому підпорядковувалася уся митна, податкова, фінансова, кредитна і зовнішньоторгівельна політика. Широка участь держави в економічних процесах, активна фінансова підтримка пріоритетних галузей обробної промисловості вимагали значних витрат з державного бюджету. Тому одним із стратегічних завдань уряду на той час було створення ефективної системи поповнення бюджету.

Об'єктом дослідження цієї статті є комплекс економічних заходів уряду Російської імперії щодо обробної промисловості українських губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – державне регулювання обробних галузей промисловості. Мета дослідження полягає у розкритті економічних та політичних взаємовідносин між державою та підприємницьким класом.

Виходячи із поставленої мети, одним із важливих завдань є спроба показати основні засади розвитку обробної промисловості під кутом зору державницького впливу та намагання владних інституцій регулювати цей процес.

Історіографічний доробок з цієї проблематики дослідження працями таких дослідників як Б. Ананьїч [1], М. Гефтер [3], І. Гіндін [4], С. Зак [8], П. Мігулін [13], М. Соболев [15] та багато інших. Проте увага цих дослідників сконцентрована лише на окремих аспектах цієї проблематики, що не вирішує у повній мірі тематику дослідження. Виходячи із цього можна з впевненістю стверджувати, що питання економічної політики держави у галузях обробної промисловості має актуальний характер на сучасному етапі її вивчення.

Держава підтримувала підприємців безпосередньо казенними замовленнями, субсидіями тощо. Влада гарантувала акціонерним компаніям певний відсоток прибутку і повернення можливих збитків. Період державної економічної політики двох десятиліть після реформи 1861 р. відображався у міністерстві фінансів Російської імперії М. Рейтерна, який займав дану посаду упродовж 1862–1878 рр.

Реформи 60–70-х років ХІХ ст. дали потужний імпульс розвитку економіки. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для підприємницької діяльності, що ліквідувало станові обмеження у цій сфері. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1863 р. "Про мито за право торгівлі та інших видів промислів" закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури у містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення "Про державний промисловий податок" від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням гільдійських купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців.

Аналіз напрямків економічної політики царського уряду в пореформений період свідчить про те, що, сприяючи розвитку обробної промисловості, передусім, вона враховувала інтереси дворян-поміщиків. Її стрижнем залишалася тенденція до задоволення матеріальних домагань дворянства уже не стільки як соціальної верстви, а класу ринкового суспільства, закріплення його привілейованого політичного становища у нових соціально-економічних умовах, до яких дворяни не тільки намагалися пристосуватися самі, а й під їх впливом поступово видозмінювати ті чи інші аспекти свого господарства.

Водночас поміщики виявили "опозиційність" до урядової політики підтримки обробної промисловості, не задовольняючись тими заходами, які здійснювала влада в їх інтересах. Із метою

більш ефективної підтримки своїх домагань потік клопотань особливо посилювався у другій половині 1890-х років, коли ще виразніше спостерігався урядовий курс на сприяння промисловості й торгівлі. Дворянські організації, намагаючись підпорядкувати хід соціально-економічного розвитку своїм вузьким інтересам, вимагали цілої низки нових привілеїв, які явно не відповідали реальним фінансовим і економічним можливостям держави. Варто відмітити, що 3 червня 1886 р. держава затвердила позицію Державної Ради щодо законопроекту "Про нагляд за підприємствами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників" [10, с. 97]. Ним передбачалося обов'язкове запровадження розрахункових книжок, істотно обмежувалося свавілля підприємців під час прийняття і звільнення робітників. Встановлювалася обов'язковість щомісячної видачі робітникам заробітної плати, а при її невиводі останнім надавалося право звертатися до суду. Новий закон забороняв підприємцям розраховуватися з робітниками талонами замість грошей, вираховуючи певні суми з їх зарплати на медичну допомогу, освітлення майстерень, користування знаряддями праці тощо [10, с. 97].

Таким чином, у період підготовки законопроекту про застосування закону 1886 р. до приватної промисловості країни підприємці півдня Росії, побоюючись можливих обмежень в експлуатації робітників, виступили проти нового законодавства, вважаючи його нав'язаним з боку уряду. Коли ж їм все ж таки довелося взяти участь у розробці цього законопроекту, який згодом став законом від 9 березня 1892 р., вони зробили усе можливе, щоб обмежити права робітників.

Починаючи з 70-х років XIX ст. у Російській імперії запроваджується обмеження на довіз іноземних товарів. На початок 90-х років митний тариф мав уже явно протекціоністський, заборонний характер, досягнувши 33 % вартості довізних товарів. На початок 1900 р. мито для деяких довізних товарів досягло 100 % їх вартості. Внаслідок такого високого тарифу значно підвищилися ціни всередині країни.

Найбільш рельєфно політика опікування промисловістю проявилася саме в тих галузях обробної промисловості, у яких безпосередню участь брали дворянські капітали – винокурна і цукрова. Щоправда, у різні періоди історичного розвитку ця політика зазнавала змін, але промисловці завжди залишалися в економічному виграві.

Після уведення акцизної системи винокуріння отримало сприятливі умови розвитку. Спочатку акциз становив 4 коп. з градуса (1/1 її відра), а для його фіксування була визначена норма виходу спирту. Для 1 пуда перекурюваної бурякової патоки ця норма становила 25 градусів; при цьому закон, намагаючись гарантувати казни надходження, надавав промисловцям у безкоштовне користування усю кількість спирту, отриману більше норми – так званий "перекур" [16, с. 62–63].

Запровадження винної монополії дозволило значно збільшити прибутки казни. Якщо у 1892 р. оподаткування продажу спиртних напоїв дало бюджетові 242 млн крб., то у 1903 р. держава отримала від продажу цього товару вже 557 млн крб. (з яких 322 млн крб. складав акциз, а 235 млн крб. – доходи від монополії) [13, с. 171]. Одночасна винна монополія сприяла поповненню вітчизняного грошового ринку за рахунок оборотних коштів приватних підприємців, вилучених із сфери, що була монополізована державою. Згідно з деякими оцінками, поповнення становило більш як 260 млн крб. [8, с. 48]. Це дало змогу скерувати капітали у інші галузі обробної промисловості.

Наприкінці 70-х років XIX ст. у сфері митної політики відбуваються зміни. Перший крок у цьому напрямку зроблено у 1877 р. уведенням золотого мита. Таке посилення протекціонізму призвело до того, що багато іноземних підприємців перенесли свої підприємства на територію Російської імперії. В результаті чого ці підприємці могли користуватися усіма благами і перевагами жорсткої протекціоністської системи, запровадженої у країні. Уведення золотого мита, як показала практика, зумовлювалося не стільки інтересами вітчизняної обробної промисловості як казни, бажанням інвестувати в країну золото. У цілому митну політику Російської імперії, в тому числі українських губерній, у другій половині XIX – на початку XX ст. можна охарактеризувати як протекційну з тенденцією до постійного підвищення ставок ввізного мита.

Грошова реформа у Російській імперії сприяла стабільності карбованця і відкрила шлях в імперію іноземним капіталам. Інвестиції і податки стали політичним важелем у розвитку обробної промисловості Російської імперії. Незалежно від цього, С. Вітте прийняв цілий низку заходів для акумуляції внутрішніх ресурсів, збільшення прибутків казни передусім за рахунок збільшення податків. Посівши посаду міністра фінансів, він зайнявся переглядом існуючої системи оподаткування. У жовтні 1892 р. з цією метою створено спеціальну комісію під керівництвом директора департаменту торгівлі і мануфактури В. Ковалевського.

Одним із найефективніших засобів "викачування" грошей із населення стала встановлена міністром монополія на горілку. Винокуріння залишалося у приватних руках, проте сирий спирт закуповувався казною. Очистка спирту і виготовлення горілки відбувалася на приватних заводах тільки на замовлення казни і під контролем акцизного нагляду. Продаж спирту, вина і горілочаних

виробів був виключним правом держави. Реформа не стосувалася виготовлення пива, портера, браги і виноградного вина. У містах горілчані вироби продавали із сьомої години ранку до десятої години вечора, а у селах у літні й весняні дні (квітень-травень) до десятої, а у зимові – до восьмої години вечора. Торгівля заборонялася під час хресних походів, а у неділю – до закінчення літургії. Монополія використовувалася міністерством фінансів як один із основних видів покриття бюджетних дефіцитів [1, с. 84, 86].

Порядок реєстрації кількості фабрик і заводів різних обробних галузей виробництва регулювався правилами, не включеними в статут про промисловість. Будівництво винокурних, горілчаних, медо- і пивоварних заводів регламентували правила про питтєвий збір. При цьому стаття 133 статуту про акцизи забороняла відкриття нових винокурних заводів у містах і приватним особам та вже існуючим акціонерним компаніям, у статутах яких це рішення не обговорювалося. Під цю заборону потрапляли й нові заводи, які засновувалися акціонерними товариствами. Їм заборонялося не тільки заснування нових заводів, але і купівля старих. Це положення вдало поєднувалося із законом, прийнятим 4 червня 1890 р. "Про міри, стосовно розвитку сільськогосподарського винокуріння" [9, с. 42].

Влада прагнула повернути втрати заводчику при зберіганні спирту, встановлювала загальні безакцизні відрахування і порядок користування ними. Більше того, уведенням додаткового безакцизного відрахування при одержанні спирту із зерна і картоплі закон тісно пов'язував цей промисел з вищими формами землекористування. Основними підсумками дії акту 1890 р. було те, що перестали виникати безземельні винокурні заводи; скоротилася викурювання спирту на існуючих; з'явилася маса дрібних заводів, які найбільш, на думку влади, відповідали сільськогосподарським цілям підняття скотарства; розширилася сфера вирощування картоплі.

13 січня 1912 р. був прийнятий закон, який відмінив деякі застарілі постанови статутів про акцизні збори. Він стосувався тих частин, які мали відношення до технічного боку виробництва спирту і виникли ще у 60–70-х роках XIX ст. У свій час ці статті використовувалися з метою кращого і точного обліку одержаного на заводах спирту, в результаті чого все виробництво виявилось обкладеним цілою мережею формальностей. Проте з тих пір на винокурних заводах з'явилися автоматичні контрольні апарати, а в країні уведена монополія [9, с. 43].

Для мануфактурної цукрової промисловості характерним було те, що роль купецького капіталу на усіх етапах її розвитку була дуже незначною. Будучи галуззю переважно дворянського підприємництва, вона належала до тих сфер, які користувалися системою пільг і надзвичайно високою митною ставкою.

Початок вітчизняного законодавства про цукробурякове виробництво відноситься до 1801 р., коли московський аптекар Бідгейм представив уряду проект виготовлення цукру з буряка. Значним заохоченням для перших цукрозаводчиків був дозвіл з 1811 р. викурювати із відходів цукровиробництва спирт. Для захисту вітчизняного цукрового виробництва від іноземної конкуренції, з 1819 р. встановлено мито на імпортований цукор у розмірі 0,75 крб. з пуда. Упродовж XIX ст. це мито невпинно зростало. Так, протекціоністський тариф 1891 р. встановив ввізне мито в сумі 33 % від вартості товару, а на цукор у розмірі 81,1 %, з 1897 р. – 87,6 % [3, с. 112]. Такий протекціонізм дозволив галузі розвиватися. З 70-х років XIX ст. розпочався вивіз вітчизняного цукру за кордон [17, с. 7]. За сприятливих обставин митного протекціонізму, користуючись пільговими кредитами, при наявності дешевої сировини, робочої сили і палива, цукрова промисловість забезпечувала промисловцям високі та стабільні прибутки [7, с. 167].

У цукровій галузі, де головним чином зосереджувалися капітали підприємців та державних урядовців, діяв поряд з надто високим увізним митом пільговий акциз, який сприяв підприємцям, але завдавав шкоди державній скарбниці. Пересічне надходження акцизного збору впродовж 1857–1867 рр. не перевищувало 500 тис. крб. Внаслідок розвитку місцевого цукроваріння за охоронно-пільгових умов неухильно скорочувалися обсяги привозного цукру. Казна зазнавала відчутних збитків. На початку 60-х років XX ст. вона отримала лише 2,8 млн крб. митного збору. З метою компенсації збитків, у 1863 р. уряд пішов на непопулярний крок – підвищення акцизного збору до 60 коп. з пуда. Це суттєво збільшило податковий цукропромисловий тягар [11, с. 17–18].

Наприкінці 70-х років XIX ст. ціни на цукор у середині країни становили 7–9 крб. за пуд [17, с. 19]. Такі високі ціни забезпечували значні прибутки, притягували у галузь нові інвестиції. У результаті виробництво цукру в країні зросло з 16 млн пудів у 1881–1882 рр., до 29 млн пудів у 1885–1886 рр. [17, с. 19–20]. Випуск цукру не був обмеженим і на внутрішні ринки потрапляв увесь цукор, який залишався від минулого сезону цукровиробництва, так і виготовлений у поточному році. Такий порядок ніяк не забезпечував стабільного розвитку цукрової промисловості, головним чином через нестабільність зборів буряку у Російській імперії: в урожайні роки ціна цукру падала так низько, що не окупувала собою видатків на виробництво, а у неврожайні роки ціна на цукор надзвичайно зростала, що викликало значне скорочення споживання цієї продукції.

У радянській історіографії утвердилася негативна оцінка діяльності цукрового синдикату, як організації, що забезпечувала максимально високі прибутки цукрозаводчикам за рахунок встановлення максимально високих цін на внутрішньому ринку [3, с. 111–115]. Сьогодні у вітчизняній історіографії переглядаються ці застарілі погляди на діяльність цукрового синдикату. Підкреслюється, що цукровий синдикат відіграв важливу роль у стабілізації ринку цукру, поклав початок недержавному регулюванню ринку і реальному впливу на рівень цін, підготував умови для державного регулювання ринку.

Закон від 20 листопада 1895 р. стабілізував ціни на внутрішньому ринку, що було дуже важливо для стабілізації розвитку цукрової промисловості. Одночасно закон широко відкривав двері для експорту вітчизняного цукру за кордон, звільнивши експортерів продукції від оплати акцизу та вивізних мит.

Необхідні поправки виробництва цукру були внесені законом від 12 травня 1903 р. "Про зміни і доповнення діючих узаконень у цукровій промисловості" [14, с. 511–513]. Ним чіткіше регламентувалася кількість цукру, визначеного урядом для внутрішнього споживання, для обов'язкового недоторканого запасу, вказувалися розміри вивозу цукру на зовнішні ринки. Виробництво кожного заводу обмежувалося певною кількістю, залежно від його продуктивності. Залишки виробництва, згідно з новим законом, зараховувалися тому заводу, що їх допустив, а не розподілялися рівномірно на усіх заводах. Міністерство фінансів щороку визначало максимально допустимі ціни на цукор. Якщо на внутрішньому ринку ціни на цукор перевищували цю межу, то міністерство визначало розміри додаткових випусків товару із вільного або недоторканого запасу. У відповідності із законом визначалася вся кількість виробництва цукру всіма заводами для кожного сезону цукроваріння як для задоволення попиту внутрішнього ринку, так і для вивозу цукру на зовнішні ринки. Отже, закон від 12 травня 1903 р. не змінив основних положень закону 20 листопада 1895 р., але вніс до нього суттєві доповнення, згідно з якими повністю ліквідувалася залежність заводів один від одного і перекривалася можливість до штучного розширення виробництва на шкоду іншим заводам. Цукрозаводчик міг працювати на експорт тільки тоді, коли йому було це вигідно і збут цукру за кордон втрачав примусовий характер, що мало місце згідно із законом від 20 листопада 1895 р.

У радянській історіографії стверджувалося, що урядове нормування випуску цукру на внутрішній ринок скеровувалося на встановлення монополюсно високої ціни на цукор і забезпечення тим самим величезних прибутків цукровим магнатам [5, с. 12]. На нашу думку, це однобічний погляд на проблему. Завдяки цукровому нормуванню досягнуто стабільності у цукровій промисловості, контингент внутрішнього споживання продукції зріс з 25,5 млн пудів у 1895–1896 рр. до 85 млн пудів у 1913–1914 рр., тобто у 3,3 рази. Середньорічна ціна на цукор знизилася з 4 крб. 56 коп. за пуд у 1895–1896 рр. до 3 крб 99 коп. у 1913–1914 рр., що з урахуванням росту індексу заробітної плати у країні за 1895–1914 рр. призвело до фактичного зниження ціни на цукор майже на одну третину. Таким чином, ні про які монополюсно високі ціни і мови не може йти. Навпаки, зниження цін на цукор призвело до того, що пересічне споживання цукру в країні на одну душу зросло з 8,71 фунта у 1895–1896 рр. до 19 фунтів у 191–1914 рр. [2, с. 67].

Радянські історики писали про те, що вітчизняний цукор продавався на західноєвропейських ринках за демпінговими цінами [6, с. 249], а тому і знаходив там попит. Але це не зовсім так. На перешкоді демпінговим цінам стояла Брюссельська конвенція 1903 р. країн-виробників цукру. Згідно з нею, для кожної країни встановлювалися квоти і ціни на продаж цукру на міжнародному ринку. Якщо ж вітчизняний цукор знаходив собі покупця за кордоном, то це, передусім, за рахунок високої якості виробленого цукру, особливо рафінаду.

Таким чином, необхідно визнати, що закони від 20 листопада 1895 р. і 12 травня 1903 р. позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості, цукрове виробництво і збут набули необхідної стабільності. Розвиток промисловості відбувався прискореним темпом; площі під буряк значно зросли, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості і поступовим падінням ціни на споживчому ринку, невпинно збільшувалося споживання цукру у перерахунку на душу населення. Від стабільного зростання цукрової промисловості збільшувалися і прибутки держави.

Отже, державне нормування виробництва і збуту цукру рятувало цукрову промисловість від кризи надвиробництва, стимулювало її розвиток, вело до поступового, вигідного як виробникам, так і споживачам, зниження ціни на ринку. Відомий дореволюційний дослідник цукрової промисловості Х. Лебідь-Юрчик, який гостро критикував цукрозаводчиків за отримані ними прибутки, у 1909 р. писав: "Урядове нормування повинне бути збережене задля розвитку сільського господарства і прибутку держави" [12, с. 91].

Велике значення для збільшення державних доходів відіграло впорядкування виробництва у цукровій промисловості, на що скеровувався прийнятий у 1895 р. закон про нормування виробництва цукру та регулювання цін його продажу. У другій половині XIX ст. виробники цукру отримували значну підтримку з боку держави. Зокрема, внутрішній ринок цукру був захищений високими митними бар'єрами. Цукрозаводчики мали змогу отримувати під вигідні відсотки позики від держави. Упродовж 1869–1881 рр. видано 20 цукрозаводчикам 27 позик на суму 9 млн крб. Терміни таких позик спочатку визначалися на 2–6 років. Однак у 1879–1880 рр. терміни багатьох позик були продовжені – для окремих з них до 10–12 років. Для багатьох позик встановлювалися пільгові графіки їх погашення [4, с. 313, 316].

Загалом успіху державно-монополістичного регулювання став збіг інтересів великого капіталу, дворян-землевласників та урядових кіл, серед яких було чимало цукрозаводчиків. Зокрема, цю ідею настійно підтримували впливові державні чиновники. Пізніше С. Вітте, який на той час вже був у відставці, відверто заявив, що опікування цукровою промисловістю пояснювалося не почуттям і прагненням уряду підтримати власників заводів як промисловців, а швидше як аграріїв-поміщиків.

Порядок затвердження цукрових заводів був висвітлений у тимчасових правилах про акциз на цукор. У Російській імперії діяв закон про нормування виробництва цукру. 15 квітня 1910 р. прийнято постанову про тимчасове зниження податку на цей продукт, що викликало подорожчання його на внутрішньому ринку. При цьому ввіз іноземного цукру допускався лише при дійсній його необхідності і в межах, що не загрожувала прибутковості вітчизняній цукровій промисловості.

Протекціонізм уряду 60–70-х років XIX ст. проявився повною мірою. Підприємцям нових галузей обробної промисловості надавалися позички, багаторічні замовлення за підвищеними цінами, з преміями за виробництво нової продукції, що забезпечувало стійкий збут і високий прибуток. Особливістю російського законодавства було те, що адміністративна практика, а не судова, була основним чинником промислового права. У Російській імперії не існувало судів, які б розглядали конфліктні ситуації, до складу яких входили б підприємці і робітники, як це було у країнах Західної Європи.

Комерційне законодавство вводило обмеження не тільки для фізичних і юридичних осіб, але й на обіг товарів, необхідною умовою якого була максимальна свобода. Були також обмеження на місце і час торгівлі. Побічно закон збалансовував інтереси продавця і покупця. Постановою від 9 січня 1904 р. дозволявся у роздрібній торгівлі продаж товарів у кредит [9, с. 53]. Санкції російського кримінального законодавства в області торгівлі і промисловості носили жорсткий характер. Найсуворіше покарання чекало тих, хто відкрив без дозволу влади торгово-промислове товариство, кредитний і банківський заклад, комісійну чи довідкову контору. На порушників, крім закриття незаконного підприємства, накладався арешт або штраф у розмірі до 500 крб.

З огляду на це можна зробити висновок про перевищення рівня доходів від цукрового та горілчаного податків на одного мешканця України порівняно з відповідним показником в цілому щодо Російської імперії. Це пояснюється, передусім, тим, що виробництво цукру і горілки в українських губерніях Російської імперії було більш розвинутим, ніж в імперії. Незначні надходження коштів від податку на території пояснюється слабким розвитком зовнішньої торгівлі. Оскільки основні грошові капітали знаходилися у Петербурзькій і Московській губерніях, збори з них в Україні були також незначні.

Значного поширення у другій половині XIX ст. набула практика підтримки державою окремих підприємців – засновників промислових підприємств. Серед основних форм такої підтримки можна виділити: безпосередні позики з державного бюджету; залишення в обороті цих підприємців відтермінованих акцизів та інших податків; багаторічні відтермінування платежів за поставки з державних заводів; безвідсоткові аванси за державними замовленнями тощо. Такі форми фінансування перетворювалися у довготермінові позики на 15–20 років; причому навіть за позиками з Державного банку ці підприємці звільнялися від сплати відсотків.

Підтримку з боку держави отримували також підприємства, що експортували вітчизняні товари в інші країни. Зокрема, з метою заохочення виробництва в країні експортної продукції здійснювалися такі заходи: повернення експортерам акцизів на товари, куплені у Російській імперії і в подальшому продаж їх за кордон; повернення сплаченого ввізного мита на сировину і матеріали, з яких вироблено експортний товар; умовно-безмитне увезення на територію країни сировини; премії за вивезення продукції. Такі премії могли бути у грошовому виразі і не грошовому. Наприклад, у вигляді пільгових залізничних тарифів при вивезенні експортером продукції залізничним транспортом [15, с. 262, 267].

Промислова політика держави під час криз і депресій скеровувалася на активну підтримку підприємств тими ж засобами, як і раніше (наданням замовлень, субсидій, премій тощо). І це було, по суті, зворотнім боком аналогічної політики "насаджування" певних галузей і підприємств, які

треба було зберегти і зміцнити під час криз. Тому такі "циклічні" повороти були органічні для економічної політики уряду, в них не було нічого кон'юнктурного або суб'єктивного.

Аналіз економічної політики держави у контексті розвитку обробної промисловості українських губерній у досліджуваний період дозволяє зробити деякі узагальнення. Однією з основних особливостей економічної політики уряду Російської імперії було безпосереднє втручання в економіку. Форми цього втручання були досить різноманітними. Проте усі вони зводилися до кількох основних заходів. Здійснювалося певне штучне обмеження ринкової конкуренції шляхом прийняття законодавчих та адміністративних актів або шляхом створення привілейованого становища підприємствам (наприклад, забезпечення позаринкового збуту продукції шляхом значних обсягів державних замовлень). Забезпечувалося штучне підвищення прибутковості підприємств за допомогою держави, незалежно від ринкової ситуації (шляхом закупівлі державою продукції, виготовленої за державним замовленням, за завищеними цінами; надання окремим підприємствам пільг, субсидій та дотацій).

У зв'язку зі складною інвестиційною ситуацією в країні забезпечення обробних підприємств необхідними капіталами стало окремою важливою формою державного втручання в економіку. Забезпечення здійснювалося шляхом гарантування державою повернення інвесторам їх коштів, безпосередньої участі держави у діяльності підприємств та вкладання у них державних коштів.

Державним регулюванням охоплювалося порівняно небагато галузей та підприємств державного значення, які не мали стійкої прибутковості або широкого ринку збуту і мали труднощі у залученні капіталів навіть у періоди свого зростання і загального господарського піднесення. Те ж коло підприємств ставало першочерговим об'єктом штучної підтримки їх діяльності з боку держави та порятунку від банкрутства під час криз.

З метою збереження підприємств та банків або полегшення їх ліквідації в окремих випадках застосовувався ще один захід державного втручання: ці підприємства приймалися урядом тимчасово у власність або у фактичне управління з утриманням їх на державні кошти.

Охарактеризовані заходи в цілому дали позитивні результати. Вони сприяли становленню в країні ринкових відносин, прискоренню розвитку низки галузей обробної промисловості. Досвід історії регулювання ринку галузей обробної промисловості у дореволюційний період свідчить про те, що держава не повинна потурати стихійним ринковим силам, які діють стихійно, а зобов'язана активно регулювати ринкові відносини. Здійснювані у другій половині XIX – на початку XX ст. заходи щодо впровадження регульованого ринку галузей обробної промисловості стимулювали розвиток галузей виробництва, сприяли підвищенню їхньої ефективності і конкурентоспроможності.

Список використаних джерел

1. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин. – Российская академия наук. Институт Российской истории. – СПб., 1999. – 430 с.
2. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
3. Гефтер М. Я. Из истории монополистического капитализма в России. (сахарный синдикат) / М. Я. Гефтер // Исторические записки. – 1951. – № 38. – С. 104–153.
4. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
5. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. – Вып. 1 / Количественное и качественное развитие производства. Перечень промышленных заведений Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков: Тип. А. Дорре, 1899. – V, 198 с.
6. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
7. Завадский И. Б. Наше свеклосахарное производство: его прошлое и настоящее / И. Б. Завадский. – К., 1878. – 387 с.
8. Зак С. Промышленный капитализм в России / С. Зак. – М., 1908. – 172 с.
9. История предпринимательства в России / Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999. – 575 с.
10. Лавров Ю. П. Ставлення гірничопромислової буржуазії півдня Росії до робітничих законів царського уряду 1886 та 1892 років / Ю. П. Лавров // Український історичний журнал. – 1984. – №8. – С. 95–104.
11. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
12. Лебедь-Юрчик Х. М. Сахарная промышленность в России / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Ямполь, 1909. – 351 с.
13. Мигулин П. П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912) / П. П. Мигулин. – М., 1913. – 223 с.
14. Об учреждении по губерниям особых комиссий для исследования причин недоимки по винным откупам; и о способах поддержания и управления питейных сборов: мнение государственного совета // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. – Т. 25. – Отд. I. – 1905. – 1053 с.
15. Соболев М. Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М. Н. Соболев. – Томск, 1911. – 827 с.
16. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. / О. В. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: "Вісник Переяславщини", 2000. – 208 с.
17. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНСТИТУЦИЙ В ОТРАСЛЯХ ОТДЕЛОЧНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РУССКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Статья посвящена ключевым проблемам государственного регулирования отраслей отделочной промышленности украинских губерний Русской империи во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: экономическая политика, властные институты, государство, отделочная промышленность, Русская империя, украинские губернии.

Mykola Moskalyuk**ECONOMIC POLICY OF STATE INSTITUTIONS IN MANUFACTURING INDUSTRY OF THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIX EARLY XX CENTURY**

The article is dedicated to the key problems of the state adjustment of manufacturing industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX early XX century.

Key words: economic policy, state institutions, state, manufacturing industry, Russian Empire, Ukrainian provinces.

УДК 94(477)**Андрій Лень****ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИМИ КАДРАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Стаття присвячена аналізу забезпечення харчової промисловості інженерно-технічними кадрами в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Україна, харчова промисловість, техніка, кадри, робітники.

Скасування кріпосного права істотно прискорило становлення ринкових відносин в Російській імперії, активізувало процеси суспільного розвитку в цілому. Технічний прогрес, трансформація соціальної структури, зміни в системі управління визначили необхідність вдосконалення системи освіти.

Вивчення історичного досвіду при вирішенні подібних проблемних питань у різні епохи, є не тільки цікавим з історичної точки зору, але, може вказати на можливі варіанти дій для вирішення аналогічних проблем у майбутньому.

Об'єктом дослідження статті є комплекс теоретичних проблем, пов'язаних із забезпеченням кадрів для харчової промисловості України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – механізм підготовка фахівців для харчової промисловості у досліджуваній період.

Мета дослідження полягає у розкритті кадрової проблематики у вітчизняній харчовій промисловості.

Виходячи із поставленої мети, одним із важливих завдань є спроба показати основні засади розвитку науково-технічного потенціалу для галузей харчової промисловості другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідженню історії освіти в Україні, аналіз забезпечення інженерно-технічними кадрами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії зазначеного періоду присвячено не так вже і багато праць. Свого часу цією проблематикою займалися такі дослідники, як Т. Ніколаєва [9], С. Ховрич [15], Н. Шин [19] та інші. Проте увага цих дослідників сконцентрована лише на окремих аспектах цієї проблематики. Так, об'єктом дослідження Т. Ніколаєвої є підприємці України, їх представницькі й професійні об'єднання, які брали активну участь у розбудові освітньо-культурної сфер життя суспільства. Дослідження С. Ховрича присвячені узагальненню досвіду підготовки інженерних кадрів Наддніпрянської України. Показано всю складність і суперечливість процесу підготовки інженерних кадрів у технічних навчальних закладах, їхні недоліки та досягнення. Варто відзначити монографію Н. А. Шип "Интеллигенция на Украине (XIX в.)" [19], у якій автор на основі аналізу публікацій, архівного матеріалу і мемуарної